

MESLEK LİSELERİ ÖĞRENCİLERİNİN İŞLETMELERDE BECERİ EĞİTİMİ: OKUL DESTEKLİ ÇOCUK İŞÇİLİĞİ

Hasan Hüseyin AKSOY
Prof. Dr., Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fak.
Eğitim Yönetimi ve Politikaları Bölümü

Özet

Çocukluk tarihsel bir statüdür ve çocuk hakkındaki kabullerin hukuksal yanı dışında ekonomik, toplumsal ve pedagojik doğurguları bulunmaktadır. Çocukluğun hukuki kavranışı ulusal ve uluslararası yasalarda çocukların hakları, çocuğun güvenliği ve yüksek yararı gibi kavramlar ile kendini gösterirken, pedagojik bakımdan eğitime hakına erişim önemli bir kapsayıcı kavram olmaktadır. Çocukların gelişimleri önündeki engellerden biri fiziksel, psikolojik ve pedagojik olarak kendilerine uygun olmayan ortam ve koşullarda çalışmalarıdır. Meslek liselerinde eğitim gören öğrenciler esas olarak eğitimlerinin son yılında beceri eğitimi adı altında işyerlerinde işyerlerinin kural ve koşullarına bağlı olarak çalışmakta ve iş eğitimi ve teorik eğitimi birlikte almaktadırlar. Öte yandan, halen zorunlu eğitim çağında bulunan çocukların çıraklık sözleşmesi ile işyerlerinde çalışmasına olanak sağlanmaktadır. Bu durum, hukuken çocuk sayıldıkları yaşlarda olan mesleki eğitim kurumları öğrencileri ve çıraklık sözleşmesi yapan ve zorunlu eğitim çağında bulunan çocuklar açısından tartışmalı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmada, çıraklık benzeri bir mesleki yetiştirme modeli olan ve mesleki ortaöğretim programlarında kayıtlı öğrencilerin katıldığı işletmelerde beceri eğitimi uygulaması ve bu konuda son yıllarda güncellenen mevzuatın çocuk emeği ve eğitim hakkı bağlamında eleştirel analizi amaçlanmıştır.

Mesleki ortaöğretimi ikili modele dayalı olarak düzenleyen 3308 sayılı yasanın 1986 yılında kabulünden başlayarak çıraklık eğitimi ve mesleki eğitim mevzuatı defalarca değişime uğramıştır. Değişikliklerin ana eğilimi, öğrenci ve çırakların çocuklukları ve gerek eğitime ilişkin gerekse çalışma yaşamına ilişkin haklarından çok ekonomik sistem ve işyerlerinin gereksinmelerini karşılamaya dönük olmuştur.

Anahtar sözcükler: Mesleki eğitim politikası, işletmelerde beceri eğitimi, okul-işletme ilişkisi, çocuk işçiliği.

Skills Training for Vocational High School Students at Enterprises: School-Managed Child Labour

Abstract

Childhood is a historical status and the presumptions regarding child do not only have a legal aspect but they also have economic, social and pedagogical outcomes. While the legal perception of childhood is manifested in national and international legislation through the concepts such as rights of the children, security and best benefit of the child, access to right to education stands a comprehensive concept in terms of pedagogy. One of the most important obstacles to development of the children is the phenomenon of employment of the children in the environments and the under the conditions that are not appropriate for them physically, psychologically and pedagogically. The students of vocational high schools, in the last year of their education, work at enterprises under the terms and the conditions set by the enterprises. It is called "skills training" in which the students receive both practical and theoretical training. Besides, the legislation allows children at the age of compulsory education to work at enterprises under the contracts of apprenticeship. The employment of children, either as students of vocational schools or as apprentices, at the ages when they are still legally considered as children is a controversial issue. This study aims to provide a critical analysis of skills training -that is a model of vocational development similar to apprenticeship, covering the children registered in the vocational high-school programs- in the context of recently

amended legislation on child labour and the right to education. The legislation on vocational education and apprenticeship training has been amended several times since the adoption of the Law No.3308 in 1986 that had regulated vocational high-school education on a basis of dual model. The main trend of these amendments has been to meet the needs of the economic system and the enterprises rather than protecting and regulating the childhood of the students and apprentices and their rights in relation to education and work as well.

Key words: Vocational education policy, skills training at enterprises, school-enterprise relationship, child labour.

Giriş

Çocukluk tarihsel bir statüdür. Yunanlılarda ve Romalılarda çocukların yetişkinlerden ayrı bir kategori olarak net bir şekilde belirlenmediğine ilişkin saptamalar bulunmaktadır. Bu tarihsel dönemlerde ve öncesinde çocukların görünmezliğinden söz edilebilmektedir (1). Öte yandan, Ortaçağ'da çocukluk denilebilecek bir dönemin bitişine yapılan atıfların temel boyutlarından biri iyi bir şekilde konuşabilmenin başlamasıyla ilişkilidir.

Sözel bir dünyada, ne yetişkinlikle ne de çocuklukla ilgili çok fazla kavram yoktu. İşte bu yüzden tüm kaynaklarda belirtildiği gibi, Ortaçağ'da çocukluk *yedi* yaşında biterdi. Neden yedi yaşında biterdi? Çünkü çocukların iyi bir biçimde konuşmaya başlamaları ancak yedi yaşında gerçekleşirdi. Yedi yaşından itibaren çocuklar, yetişkinlerin söyleyebildiği ve anlayabildiği şeyleri söyleyebilir ve anlayabilirlerdi. Bilmeyi gereksindikleri dilin tüm sırlarını bilebilirlerdi (1).

Okuryazarlığın yaygınlaştığı ve yetişkinlerin okuma yazma öğrenmeye başladığı bir tarihsel dönemde, özellikle matbaanın icadından sonraki dönemde artan okuryazarlığın yarattığı yeni iletişim ortamında çocukluk da yetişkinlikle birlikte biçimlenmeye başlamıştır. Postman'ın "Çocukluğun Yokluğu" başlıklı kitabında dile getirdiği gibi, okuma yeterliğine dayanan bir yetişkinlik ve okuma yetersizliğine dayanan bir çocukluk ortaya çıkmıştır (1). Bu ayırım, daha sonraki yıllarda okul eğitiminin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır.

Postman, başta televizyon ve bilgisayar olmak üzere elektronikteki ve iletişim araçlarındaki gelişmelerin çocukluğun yok oluşuna katkıda bulunduğu yönünde bir saptamasını ve bu duruma yönelik eleştirisini de paylaşmaktadır (1). Aile ve okul çocukluğun öğrenmeye ve korunmaya ilişkin gereksinimlerine en iyi karşılık verebilecek ve bu yönde çaba gösteren iki temel kurum olarak sayılmaktadır. Çocukluğu dikkate almak ve çocukların özel bir korunma ve desteğe gerek duyduklarını, doğal özelliklerinin yetişkinlerden farklı olduğunu kabul ederek ve bunları göz önünde bulundurarak bir etkileşim kurmak, beklenti geliştirmek gereği bulunmaktadır. Çocukların bu özellikleri ve onlara sağlanması gereken olanaklar ve davranış örüntüleri, çocuk hakları kavramının, çocuk hakları konusundaki uluslararası ve ulusal hukuki metinlerin ana yol göstericileri olmaktadır. Öte yandan çocukların haklarına ilişkin uluslararası ve ulusal hukuki metinlerin çocuk haklarının evrensel kabulünü ve bu haklara gerçek yaşamda erişmenin ilk adımlarını oluşturduğu düşünülmektedir (2). Bu bakımdan, çocukluk kavramı aynı zamanda çocuklara karşı yetişkinlerin sorumluluğunu gösteren yetişkinlik sorunudur.

Tarihsel süreç içinde çocuk kavramı, hukuksal bir anlama bürünmüş ve belli bir yaş grubundaki insanlar çocuk olarak tanımlanmıştır. Birleşmiş Milletler (BM) Çocuk Hakları Sözleşmesinin 1. maddesine göre, "18 yaşına kadar herkes çocuktur" (3). Ülkemizdeki yasal hükümlere göre de 18 yaşına kadar tüm bireyler çocuktur. Ancak, çocukluğun tüm alt yaş kategorileri aynı nitelikte görülmemekte, özellikle çalışma yaşamına ve çıraklık sistemine girişte, 15-18 yaş aralığı gibi, farklı kabuller söz konusu olmaktadır. Bu konuda kurumsal kabullerin ülkelere göre farklılaştığını da dikkate alarak, uluslararası sözleşmeler ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) kabulüne dikkat çekmek gerekir (4, 5). Çocukluğun belli bir yaş öncesi dönem olarak tanımlanması, bu yaşı tamamlamanın yetişkinliğe geçiş anlamına geldiğini de göstermektedir. Burada, özellikle çalışma, mülk edinme, kendi yaşamı ile ilgili kararları verebilme gibi haklar elde etme bakımından, bazı sınırlamaların kaldırılması ve aynı zamanda yeni sorumluluklar alınması anlamına gelen bir değişiklik söz konusudur. 18 yaşından önce çocuklar adına pek çok karar aileleri ya da vasileri tarafın-

dan alınır. Bu kararlar içinde en önemlilerinden biri de eğitimle ilgilidir. Çocukların eğitimleri ve çalışmalarını ile ilgili yetişkinlerce verilen kararların merkezinde çocukların yararlarının gözetilmesi yer almalıdır. Çocuğun yararının gözetilmesi zorunluluğu, Türkiye'nin de imzaladığı uluslararası yasaların hükümleri arasındadır. Örneğin 20 Kasım 1959'da BM Genel Kurulu'nun 1386 sayılı kararı ile kabul edilen Çocuk Hakları Bildirgesinin 9. ilkesi şöyledir: "Çocuk, ihmalin, zulmün ve istismarın her türüne karşı korunmalıdır. Hiçbir biçimde ticaretin konusu olmamalı, asgari bir yaştan önce istihdam edilmemeli; sağlığına, eğitimine, bedensel, zihinsel, ahlaki gelişmesine engel oluşturacak bir meslek ya da işte çalışmaya zorlanmamalı, çalışmasına izin verilmemelidir" (6). Bu bildirgenin daha gelişmiş bir içerikle yeniden düzenlenmesi 20 Kasım 1989 tarihli "BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme"dir ve Türkiye de bu sözleşmeyi 1994 yılında onaylamış, 1995 yılında yürürlüğe girmiştir (3). Çocuk Haklarına Dair Sözleşmenin 32. maddesi de çocukların sömürüye karşı korunmasına, eğitimlerini ve gelişimlerini engelleyecek hiçbir işte çalıştırılmamasına hükmetmiştir. Yine bu madde, sözleşmeyi imzalayan ülkelerin istihdam için asgari bir yaş belirlemesi ve çalışma koşullarını düzenlemesi yükümlülüğünü getirmektedir (2). Çocukların yararı konusu eğitime ilişkin olarak düşünüldüğünde, bugünün değil, geleceğin bir konusu olarak dile getirilmektedir. Çocukluk, bireylerin yetişkinliğe hazırlık aşaması gibi de görülmektedir. Çocukluğun bu yanı, geleceğe hazırlık anlamını taşıyan etkinliklerle birlikte çocukların tanımlanışı, bugünü ihmal edip, onlara gelecek penceresinden bakan bir dilin ve kavrayışın gelişmesine de katkıda bulunmuştur.

Yakın bir zamanda bir KHK ile kapatılan Gündem Çocuk Derneği Yönetim Kurulu Başkanı Esin Koman kendisiyle yapılan bir röportajda sorulan "Çocuk hakları nerede başlıyor ve bitiyor?" sorusuna çok yerinde bir tespitle şöyle yanıt vermektedir.

Çocuk hakları başlayan ve biten bir şey değildir, yaşamın ta kendisidir. Çoğu zaman çocukların geleceğimiz olduğunu duyarız. Bu büyük bir yetişkin uydurmasıdır. Çocukluk gelecekle ilgili değildir tam da bugünle ve şimdiyle ilgilidir. Biz çocukların yaşamıyla ilgileniyoruz. Biz çocukların bugün de yarın da hak sahibi, eşit, özgür ve onurlu birer birey olarak, barış içerisinde, iyi ve mutlu bir

yaşam sürmesi için çocukların yararına bütüncül bir dönüşümü ısrarla savunuyoruz (7).

Günümüzde, yasaların ve devlet yöneticilerinin çocukların aldıkları eğitim ve katıldıkları diğer programlara ilişkin söylemi çocukların gelecekte yetişkin olacakları ve bugün yetişkinlerin yürüttükleri işleri onların yürütecekleri üzerine odaklanmıştır. Oysa, çocuklar çocuk oldukları zaman içinde de büyük sorunlar yaşamakta, seslerini duyuramayan özneler olarak travmatik deneyimlerle, örselenmekten kaçınamayarak yetişkinliğe doğru yol almaktadırlar. Bu konuda, ülkeler arasında büyük farklılıklar bulunmakla birlikte, çocukların çocukluklarının yeterince dikkate alınmaması ve eğitim içinde olduğu kadar, eğitim dışında da haklarının ihmal edilmesi gerçeği ile yaygın olarak karşılaşılmaktadır (8). Çocukların, travmatik deneyimlerinin en sık karşılaştığı yerlerin, aile ve okullar dışında, sokakta çalışma, işyerleri ve genel olarak çalışma yaşamı olduğu belirtilebilir.

Türkiye'de işgücü yetiştirmede yaygın bir şekilde kullanılan temel model çıraklık olmuştur. Çıraklık, çocuk işçiliğinin olağanlaştırıldığı ve çalışma koşullarının yetişkinlere göre düzenlendiği bir ortamda, çocukların meslek becerisi kazanarak yaşamda kalmayı öğrenmeye zorlandıkları bir modeldir. Çıraklık sistemine yönelik olarak, zaman zaman bazı düzenleme ve kurallar getirilse de çalışan/çırak çocukların eğitim haklarına erişimi için uygun koşulların geliştirilmesinde yetersiz kalmıştır. Düzenleme eğilimleri çıraklık sistemini kaldırmaya dönük değil, çoğunlukla yeni ortaya çıkarılan bir yasal hüküm ya da çerçeveye uygunluk sağlamak üzerine olmuştur. Çoğunlukla, yoksul ailelerin çocuklarını çıraklık sistemine sunmaktan başka daha iyi seçenekleri de bulunmadığından, çocukların istismar ve sömürü koşullarına katlanmak durumunda kaldıkları söylenebilir. Bu çaresizlik hali, çıraklık sisteminin, diğer olumsuz çalışma koşullarının ve çocuk emeği sömürsünün meşrulaşmasına da aracılık etmektedir. İşgücü yetiştirmeyi uzun yıllar geleneksel çıraklık/kalfalık/ustalık modeline dayalı olarak gerçekleştiren ve okul modeline geçildiğinde dahi geleneksel modelin hakim yetiştirme biçimi olarak sürdürdüğü Türkiye'de, ne işyerleri ne de örgün mesleki eğitim sistemi, çocukların dahil olduğu bir çıraklık modelini tümüyle terk etmek niyetinde olmadığını göstermektedir.

Türkiye’de 1986 yılından itibaren 3308 sayılı Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu¹ (9) ile ikili mesleki eğitim modeli adıyla öğrencilerin “işletmelerde beceri eğitimi” almasına dayalı bir uygulama başlatılmıştır. Bu uygulama kısmi değişiklikler geçirse de, günümüze kadar örgün eğitim sistemi dışında gerçekleştirilen çıraklık sistemi ile birlikte sürmektedir. Eğitim sisteminin yapısına ve programlara ilişkin gerçekleştirilen yeni düzenlemelerle, bu uygulamada da kısmi değişiklikler olmuştur. Ancak bu değişiklikler işletme perspektifli olarak gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada, çıraklık benzeri bir mesleki yetiştirme modeli olan ve mesleki ortaöğretim programlarında kayıtlı öğrencilerin katıldığı işletmelerde beceri eğitimi uygulaması ve bu konudaki mevzuatın çocuk emeği ve eğitim hakkı bağlamında eleştirel analizi amaçlanmıştır.

Mesleki Eğitim Kanunu ve İkili Modelin İnşası

Türkiye’de meslek öğrenimi temel olarak uzun yıllar çıraklık sistemi ile gerçekleştirilmiştir. Öte yandan Cumhuriyet öncesinde başlayan meslek eğitimi, cumhuriyetin ilk yıllarında il yönetimlerine bağlı olarak sürdüren çeşitli meslek/sanat okulları açılmıştır (10). Bu okullar, çıraklık sistemi dışında, okul modelinde bir eğitim sunmakta idi. Cumhuriyetin ilanından sonra da kurulan ve usta yetiştiren bu okullar, önce 1927’de programlarının yönetimi daha sonra da 1933’de bütçesi Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanarak merkezi örgün eğitim sisteminin bir parçası olmuştur. 1986 yılında 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu ile özellikle Almanya’da uygulanan okul-sanayi işbirliği sisteminin adapte edilmeye çalışılması ile ikili model (dual model) denilebilecek, meslek liseleri öğrencilerinin eğitimlerinin teorik kısımlarını okulda alacakları ve uygulamalarını da işletmelerde yapabilecekleri düşünülen “işletmelerde beceri eğitimi” uygulamasına geçilmiştir. Bu model ile okul ve işyeri modellerinin birleştirilmesi ve işyerlerinin işgücü beklentilerine daha uygun bir mesleki yetiştirme amaçlanmıştır. Zaman içinde bu modelde eğitimin finansmanı, eğitim süresi, programı ve okul yapısının ile ilgili çok sayıda değişiklik gerçekleştirilmiştir ve bu değişiklik kararları günümüzde de

devam etmektedir. Değişikliklerin ortak yanlarından biri olarak, iktisadi aktörler lehine olan hemen hiçbir durumda mesleki programlara devam eden öğrencilerin ne öğrencilikleri ne de çocuklukları dikkate alınmamaktadır. Şurası açıktır ki, meslek liseleri öğrencileri okullarına kayıt oldukları ve işletmelerde beceri eğitimine katıldıklarında 18 yaş altındadır ve hukuken ve tarihsel/sosyolojik olarak çocuktur (1,3).

Gelecek kurgusuna dayalı olarak, çok açık bir şekilde öğrencilerin ekonomik zorluk içindeki ailelerden gelmekte olmalarından da yararlanan, öğrencileri işyerleri içinde yer almaya ve gerçek çalışma koşulları içinde öğrenim yapmaya zorlayan bir düzenleme uygulanmaktadır. Zaman zaman mesleki ortaöğretim öğrencilerine yönelik, sınavsız meslek yüksekokullarına geçiş gibi, eşitsizlikleri azaltıcı, telafi edici olduğu iddia edilebilecek kararlar alınmış olsa da nihayetinde meslek liseleri öğrencilerinin sınavsız meslek yüksekokullarına geçişlerine ilişkin olanak 6764 sayılı torba yasa ile kaldırılmış, işlevselliği belirsiz bir şekilde bazı bölümlerin tercihlerinde ek puan almaları olanağı tanınmıştır (11). Meslek liselerindeki öğrencilerin, tarihsel bir kazanım olan ve her sosyal devlet iddiasında bulunan ülke tarafından sağlanması gereken eğitim hakkına ilişkin hakları görmezlikten gelinmektedir. Ülkenin gelecekteki yarı nitelikli işgücü vaadi, bugünün çocuklarının istismarı ve eğitim haklarının ihmali anlamına gelmektedir. Bugün katılmaları gereken bir eğitimsel deneyimin kendilerinden esirgenmesi yoluyla gelecekte kendileri için daha iyi bir yaşam sunulacağı vaadi de öğrencilerin çoğu için karşılıksız kalmaktadır. İşsizlik istatistikleri içinde meslek lisesi mezunlarının ağırlıklı bir yer tutması ve istihdam olanağı bulmaların ücret düzeylerinin diğer lise mezunlarından farksız olması bizlere bu gerçeği sürekli anımsatmaktadır.

Ülkenin eğitim yöneticilerinin gençleri meslek liselerinde eğitmek istemelerinin temel motivasyonu büyük ölçüde, işsiz bir genç kuşağa sahip olmakla birlikte, düşük ücretli ve bunun yanı sıra itaatkâr işgücü olarak gençlerin piyasaya girmelerini onaylamalarından kaynaklanmaktadır. Öte yandan, çocuk emeğinin tüm dünyada yetişkin çalışanlara karşı bir silah gibi kullanılması da söz konusu olmuştur (12). Özellikle daha düşük ödeme yapılabilmesi, çaresizlikleri ve direnme güçlerinin

sınırlılığı nedeniyle daha itaatkâr olmaya yakın görünen çocuk emeği, kapitalist toplumsal formasyona ve bu forma evrilen Çin gibi sosyalist ülkelere özgü olarak, devletler ve sermaye kesimleri tarafından yetişkin emekçilere karşı bir güç olarak kullanılmıştır. Bu tür bir kullanıma karşı yürütülen mücadeleler ile özellikle çocukların çalışma yaşamındaki yerlerinin sınırlandırılmasına, çocukların kendilerine uygun olmayan ağır koşullarda çalıştırılmalarını yasaklamaya dönük yasalar çıkarılmıştır (13). Ancak bu yasalar, çocukların doğrudan işyerlerinde çalıştırılmaları ve istismar edilmeleri, eğitim alma ve oyun oynama haklarının ortadan kaldırılmasına yol açan uygulamalar, bizatihi eğitim sistemi içinde gerçekleştirilen düzenlemeler vb ile yeterince özüne uygun olarak uygulanmamakta, etkisizleştirilmekte ve görmezden gelinmektedir. Bu konuda özellikle son yıllarda farklı yasalar ile yeniden gündeme gelen ve sürmekte olan düzenlemelerin amacının değişmesi ya da işlevsizleşmesi örneği olarak mesleki ortaöğretimde yaşama geçirilen işletmelerdeki beceri eğitimi uygulamaları sayılabilir.

Beceri eğitimi verecek işletme büyüklüklerinin ve öğrenci sayılarının değişimi

Mesleki eğitimin okullarda yeterince güncel araçlar ve makinalar kullanılarak verilemediği, piyasada kullanılan ya da gerek duyulan beceriler ile meslek okullarında öğretilenler arasında bir açık bulunduğu iddialarıyla gündeme gelen ve 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu ile 1986 yılında uygulamaya konan işyerinde beceri eğitimi uygulamalarına yönelik işyerlerinin seçimindeki titizlik zaman içinde azalmıştır (9).

Mesleki Eğitim Kanunu'nun çeşitli maddelerini değiştiren 02.12.2016 tarih ve 6764 sayılı "Milli Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" ile 10 ve daha fazla personel çalıştıran işyerlerinin beceri eğitimi, staj ya da tamamlayıcı eğitim yaptırmasını zorunlu kılınmıştır (10). Ayrıca 10'dan az personeli olan işyerlerinin de bu eğitimleri verebilmesinin önü açılmıştır. Bu noktada, küçük ve orta ölçekli işyerlerinin yaptıkları işin ya da çalışma biçiminin mesleki eğitim müfredatı olarak ya da öğrenciler için

anlamli olup olmayacağı, öğrenme süreci bakımından değerinin ne olacağına ilişkin bir inceleme ve tartışma yapılmadan uygulamaya geçilmektedir (6764 sayılı Yasa madde 41).

Mesleki Eğitim Kanunu ilk onaylandığı zaman 50 ve daha çok işçi çalıştıran işletmelerin "yüzde beşinden az yüzde onundan fazla olmamak üzere" meslek lisesi öğrencilerine beceri eğitimi yaptırmasına (05.06.1986 tarih ve 3308 sayılı Yasa, madde 18) hükmedilmiş iken, daha sonra yapılan düzenlemeler (29.6.2001 tarih ve 4702 sayılı Yasa, 13. maddesi) ile bu sayı 20'ye indirilmiştir (14). Kesintisiz sekiz yıllık eğitimi 4+4+4 modeline dönüştüren 6287 sayılı torba yasa, daha az sayıda işçi çalıştıran işyerlerine de beceri eğitimi verebilme imkânı getirmiş ve en az işçi sayısı 10'a indirilmiştir. Öte yandan, başlangıçta, işyerlerinin beceri eğitimine aldığı öğrencilerin sayısında üst sınır belirleyen ve işyerindeki personel sayısının %10'undan çok olmayacağına hükmeden 3308 sayılı yasanın ilgili maddeleri 2012 yılında 6287 sayılı torba yasa ile kaldırılmıştır (15). Bu durumda, örneğin daha önce 10 işçinin çalıştığı bir işyerinde en fazla bir öğrenci beceri eğitimi alabilecek iken bu düzenleme ile bu işyerinde beceri eğitimine katılabilecek öğrenci sayısındaki sınırlama kalkmaktadır. Bu kararlar meslek liseleri yöneticileri ve öğretmenleri ya da Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı müfettişleri tarafından ciddi bir izleme ve denetim yapılamayan hallerde kolayca istismar edilebilecek bir durum ortaya çıkmıştır. Öğrenci işçilerin emeğinin, sermayenin yetişkin çalışanlara karşı kullanılacakları bir araç olma özelliği de güçlendirilmiş olmaktadır.

3308 sayılı yasanın 21. maddesine (6764 sayılı yasanın 43'ncü maddesiyle genişletilen yeni şekli) göre, "İşletmelerde mesleki eğitim, staj ve tamamlayıcı eğitim gören öğrenciler, işyerlerinin şartlarına ve çalışma düzenine uymak zorundadırlar". Öğrencilerin, beceri eğitimine katıldıkları işyerleri koşullarına uymalarının zorunluluğu her düzenlemede yer almakla birlikte, işyerlerinin kendilerini bir eğitim yeri/eğitim kurumu olarak düzenlemeleri konusunda "iş pedagojisi eğitimi almış" bir usta öğreticiye sahip olmaları dışında bir ölçüt ve detaylı betimleme söz konusu değildir. Bu "işyerlerinin şartlarına ve çalışma düzenine uyma" beklentisi,

meslek liselerinin yönetici ve öğretmenleri ile işyerleri yönetici ve çalışanlarının öğrencilerin kişisel özelliklerine yeterince duyarlık göstermemeleri durumunda, öğrencilerin kendi bedensel gelişimlerine uygun olmayabilecek çalışma ortamlarında “meslek hastalıkları ve iş kazaları”na davetiye anlamına gelebilir.

Bir Öğrenme Yeri Olarak İşyerlerinin Uygunluğu

Ulusal ve uluslararası hukukun temel kaynaklarına göre, diğer zorunlu eğitim dönemi içinde bulunan öğrenciler gibi meslek lisesi öğrencilerinin de çocukluk döneminde olmaları nedeniyle sadece geleceğin işgücü olmak sıfatıyla işyerlerinde ve hatta okullardaki atölyelerde işe dönük pratiklere maruz bırakılmaları bir hak ihlalidir. Zorunlu eğitim dönemlerinde, bütünlüklü bir eğitimden alınmaları anlamına gelecek bir programa maruz bırakılmaları söz konusudur. Çocuk olmaları nedeniyle kendilerini korumada yetersiz kalabilecekleri düşünülerek sürekli bir koruma ve destek sağlanabilecek ortamlar ve onları anlayabilecek ve onların gerek fiziksel gerekse psikolojik olarak zarar görmelerini önleyebilecek kişilerle birlikte çalışmalarını ve öğrenimlerini bu çerçevede tamamlamaları beklenir. Oysa işyerleri, genellikle, çocukluk duygusuna uzak, hiyerarşik ve piyasanın katı, rekabetçi ve çoğunlukla eril dilinin egemenliği altındadır. İşyerlerini taklit eden meslek liselerinin okul kültüründe de bu eril dil egemen olmaktadır (16, 17, 18). Çocukların bu ortamda kendilerini mesleki olduğu kadar dilsel, estetik ve kültürel boyutlarda geliştirebilmeleri oldukça zor olacaktır. Kolektif kimliğin oluşturulmasında meslek liseleri ve meslek lisesi öğrencileri karmaşık ve çelişik bir söylem yoluyla ve gerçekleşen pratiklerle, sürekli bir olumsuz nitelemeye uğramakta ve buna yol açan eşitsiz koşullar da giderek derinleştirilmektedir. Yasal koşulların oluşturulması sürecinde de eşitsizliği makul karşılayan bir perspektifin ve paradigmanın veri alınması meslek lisesi öğrencilerinin bireysel ve kolektif kimlik oluşturma süreçlerini zedelemekte, değersizleştirme etkisi yaratmaktadır (16, 19, 20). Meslek liseleri ve öğrencilerinin beceri eğitimine katıldığı işyerleri, öğrencilerde bir mesleki habitus oluşturmaktadır (21). Sadece iş kaza-

ları ya da meslek hastalıkları değil, kimlik oluşturma ve öğrenme süreçleriyle gerçekleşen mesleki habitusunun da izlenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

Neoliberal politikaların piyasada egemen olmasından önce okul ve iş arasındaki bağlar güçlüdür ve açıkça anlaşılabilir. 1980’lerden sonra belirginleşen neoliberal dönem öncesinde, okuldan işe geçiş doğrudan bir süreç gibi görülebilirken, günümüzde okul ve istihdam arasındaki bağlar oldukça dolaylı ve belirsiz hale gelmiştir. İşe girmek, belirgin temel mesleki beceriler sağlayan eğitim ve diplomalar dışında, bazı merkezi sınavlarda başarılı olmayı ve piyasanın sunduğu bir çok geçici/kısa süreli ve ücret ödenerek elde edilebilen sertifikayı da gerektirir hale gelmiştir (22). Piyasada öne çıkan bazı beceri beklentileri (daha çok yabancı dil bilme, AutoCad, MS office yazılımları, ağ yazılımları, çeşitli muhasebe paket programları kullanabilme vb) işyerlerinde gerçekte kullanılan mesleki beceriler ile örtüşmeyebilir. Bu beceriler sadece bir eleme işlevi de görebilir. Ancak, öğrenciler ve mezunlar arasında yaratılan rekabet, kamusal desteklerin gençlerin tam zamanlı istihdamından çekilmesi ve esnek istihdam politikalarının genel istihdam politikası haline gelmesi ile bu durumun aslında uzun zamandır yürürlükte olan ve tüm toplumsal alanları piyasanın hizmetine açan neoliberal iktisat politikalarının sonuçları olduğunun anlaşılabilmesi zaman alacaktır (22, 23). Bu alandaki ve diğer genel siyasal alandaki neoliberal ideolojik söylemler bu durumun anlaşılmasını geciktirmektedir. Öğrenci işçilerin çocuklukları, piyasanın kontrolü altında sömürüye tabi tutulurken, gelecekte de genç işsiz olmaya ve sürekli değişen beceriler için bir koşturma baskısı altında yaşamaya hazırlanmaları gerekmektedir.

Türkiye’de çocukların iş ortamında özel olarak korunmasına yönelik önlemler alınmasını ve bunların izlenmesini beklemek de oldukça güçtür. Türkiye’deki ölümlü iş kazalarının sayısının Avrupa Birliği ülkelerine oranla yüksek olması, çocukların/öğrenci işçilerin gönderildiği işyerlerindeki güvenlikleri hakkında endişe duyulmasını kolaylaştırmaktadır. Çocukların zarar gördüğü çok sayıda iş kazasının basında yer alması da bu durumu görünür kılmaktadır.

Meslek Lisesi Öğrencilerinin İşçi Sağlığı ve Güvenliği

İşletmelerde beceri eğitimine katılan meslek liseleri öğrencileri çalışma koşulları bakımından gerçek işyerlerinde çalışmaktadır ve kendilerine aylık asgari ücretin yüzde 30'undan az olmamak üzere bir ücret ödenmesi öngörülmüştür (6764 sayılı Kanununun 45. maddesi ile değiştirilen 3308 sayılı Kanununun 25. maddesi). Bu ödemenin yirmiden az personel çalıştıran işyerleri için üçte ikisi, yirmi ve üzeri personel çalıştıran işyerleri için üçte bir kısmı devlet tarafından ödenecektir. Bu ödemenin İşsizlik Sigortası Kanununun hükümlerince yaratılan fondan ödenmesi ise ironiktir. Çalışanların işsiz kaldıklarında belli bir süre gelir güvencesi sağlamak için çıkarılan yasayla oluşturulan fon, meslek lisesi mezunlarının daha düşük düzeyde istihdamına ve potansiyel olarak çalışanların ücret düzeylerinin düşmesine etki edecek bir uygulamayı ve bu uygulama üzerinden işyerlerine ucuz çocuk emeği sağlanmasını finanse etmektedir (23).

Beceri eğitimine katılan öğrencilere, çalışma süreleri içinde, işyerlerinde iş kazalarına karşı sağlık sigortası anlamına gelebilecek "iş kazası ve meslek hastalığı sigortası" yapılmakta ancak çalışma karşılığı sayılan ve gelecekteki sosyal güvencelerine eklenecek nitelikte bir sosyal güvenlik ödemesi yapılmamaktadır. Bir bakıma, öğrenciler gerçek işyerlerinde, gerçek işçiler ve gerçek patronlarla sembolik bir ücret ve günü kurtaran türde bir sigortayla çalışmaktadırlar. Bu tür bir sigortalamanın öğrencilerden çok işverenleri korumaya aldığı da açıkça görünmektedir.

Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, 2010 yılı istatistiklerine göre meslek lisesi mezunları iş kazalarına uğrayanlar arasında en büyük grubu oluşturmaktadır. "Öğrenim durumlarına göre, iş kazalarına en çok yüzde 48,50 oranıyla mesleki/teknik lise mezunları maruz kalıyor. Bunu yüzde 20,74 ile ilköğretim, yüzde 13,01 ile genel lise, yüzde 7,97 ile ortaokul, yüzde 7,73 ile 2 senelik yüksek öğretim ve yüzde 2,05 ile 4 sene ve üstü yüksek öğrenim mezunları takip ediyor" (24).

TÜİK tarafından 2013 yılında yaşanan kazalarına ilişkin bir araştırmanın bulguları da meslek lisesi mezunlarının genel lise mezunları ve yüksek öğretim mezunlarından daha fazla iş kazası yaşadığını göstermektedir. Burada, işyerlerinin işçi sağlığı

ve iş güvenliği konularına daha fazla önem vermeleri, bu konuda önlemleri artırmaları, beceri eğitim sürecindeki öğrencilerin iş güvenliği konusunda yeterliklerini artırma gereği de ortaya çıkmaktadır. Eğitim durumuna göre 2013 yılında iş kazası geçirenlerin oranları incelendiğinde; son 12 ay içinde istihdam edilen lise altı eğitimlilerin %2,8'i bir iş kazası geçirirken, genel lise mezunlarında bu oran %1,7, lise dengi meslek okul mezunlarında %2,4, yüksek öğretim mezunlarında ise %1 olarak tahmin edilmiştir (25).

6764 sayılı Yasaya göre öğrencilerin işyerlerine giriş ve sigorta konusuyla ilgili işlemlerinin yürütücüsü okullardır. Buna göre öğrencilerin işe giriş ve çıkış bildiremelerini okullar izleyecek, gecikmelerden de okul müdürlükleri sorumlu tutulacaktır. Bu tercihin, öğrenciler açısından daha güven verici bir karar olduğu düşünülse dahi okul yöneticilerinin sorumluluklarını artıran ve onları gelecekte ortaya çıkabilecek olası idari cezalar nedeniyle gerilime sokabilecek bir yanı da bulunmaktadır.

Zorunlu eğitim süresinin 12 yıla çıkarılmasına ilişkin bir hüküm de içeren 6287 sayılı torba yasanın (4+4+4 yasası) ortaya çıkardığı gecikmeli sonuçlardan birisi de çıraklık eğitimi alanında görülmektedir (14). Zorunlu eğitimin 12 yıla uzamasının, çocukların en azından bu süre içinde işyerlerinin onlar için uygun olmayan çalışma koşullarından, yasa zoru ve kamusal destekler yoluyla korunabilmelerine yol açması beklenebilecek iken, çıraklık eğitimi zorunlu eğitim kapsamına alınmıştır. Başka bir deyişle, ailelerin çocuklarını zorunlu eğitim süresi içinde genel ya da mesleki bir örgün okula ya da açık liseye kaydettirme zorunlulukları ortadan kaldırılmış, çıraklık süresince katılacakları Mesleki Eğitim Merkezlerinde aldıkları eğitim zorunlu eğitim kapsamına alınmıştır (6764 sayılı Kanun madde 23). Ancak, zorunlu eğitim çağında olup çıraklık sözleşmesi ile çalışmakta olan çocuklara sunulan en iyi seçenek, isterlerse fark derslerini vererek lise dengi diploma alabilmeleridir. Bu bağlamda, 12 yıllık zorunlu eğitim uygulaması, mesleki eğitim ve çıraklık eğitimi uygulamaları birlikte düşünüldüğünde eğitim hakkı ihlalinin ve piyasa merkezli eğitim uygulamalarının yeni bir örneğine dönüşmüştür (26).

Ortaöğretim düzeyindeki eğitim zorunlu eğitim içinde değilken, genel liselere girişin olanaklı oldu-

ğu ve sınav koşuluna bağlanmadığı zamanlarda da meslek liseleri için doğal bir talep bulunmaktadır. Ancak bu talebin ve mesleki programlarda sağlanan arzın karşılığı ortaöğretim öğrencileri toplamı içinde meslek liseleri öğrencilerinin oranı uzun yıllar %35 civarında kalmıştır. 2013 yılında tamamlanan genel liselerin Anadolu Liselerine dönüştürülmesi ve özel okullar dışındaki ortaöğretim okullarına merkezi sınavla öğrenci alınması ve 4+4+4 düzenlemesi, mesleki ortaöğretimdeki öğrenci kayıtları ve eğitim süreci açısından keskin dönüşümler yaratmıştır (23, 26).

Uzun yıllar mesleki ortaöğretime ailelerin talebini sermayenin istediği düzeyde çekemeyen iktidarlar, çareyi ortaöğretime zorunluluk getiren yasalar, genel eğitim veren liselerin halkın bir bölümüne kapatılması ve çıraklık sisteminin zorunlu eğitim sistemi içinde sayılması gibi yöntemlerde bulmuştur. Mesleki Teknik Eğitime olan ilginin genel anlamda zayıf olması, rehberlik ve danışmanlık hizmetlerinin yetersizliğine bağlanmaktadır. Oysaki bu eğitim kurumları ve öğrencileri sayısız sorunla karşı karşıyadır: “Cinsiyet ayrımcılığı, akademik eğitime geçişte dezavantajlı müfredatları, teknik altyapı yetersizliği, staj adı altında emeğin sömürü alanı [olması], düşük gelirli ailelerin çocuklarının okuduğu okullar [olması], düşük ücret, işyerlerinde ağır çalışma koşulları, güvencesiz çalışma ortamları” bu sorunlar arasında belirtilmektedir (27). Meslek liseleri öğrencilerini tüm bu sorunlar karşısında tepkisiz ve ilgisiz sanmak da doğru olmayacaktır. Meslek lisesi öğrencilerinin gösterdiği ve disiplin sorunu gibi algılanan bir çok tepkinin bir tür direniş olarak algılanması ve bu öğrencilerin sosyoekonomik koşullarının, kendilerine sunulan kol ve zihin emeği ayrımını mutlaklaştıran türden bir eğitimin niteliğinin ve gösterdikleri tepkilerin birlikte değerlendirilmesi doğru olacaktır (18, 28).

Sonuç

Türkiye’de ara işgücü ya da vasıflı emek yetiştirmek amacıyla kullanılan yetiştirme formları çıraklıktan okul sistemine ve oradan da işbirliği modeli de denilen ikili modele doğru bir değişime göstermiştir. Sanat okulları ve sonrasında meslek liseleri yeni kurumlar olarak beceri üretme sistemine eklendiğinde dahi geleneksel model olan çırak-

lık sistemi de bazı biçimsel değişiklikler ile sürdürülmüştür.

Gerek çıraklık gerekse meslek liseleri yoluyla gerçekleştirilen işgücü yetiştirme sisteminde öğrenen özneler çocukluk dönemlerinde bu sürece katılmaktadırlar. Çıraklık sisteminde yer alan çocukların yanı sıra meslek lisesi öğrencilerinin kimlik oluşturma süreçlerindeki olumsuz toplumsal, ekonomik ve eğitimsel çevre, sağlıklı bir çocukluk ve gençlik yaşamlarının da önüne geçebilecek ve eğitim programları nedeniyle işyerlerinde yaşadıkları pek çok fiziksel sorun, ruhsal sağlık problemlerini olumsuz etkileyebilecektir. Mesleki eğitim süreci toplumsal bir kimlik kazandırmaya ve mesleki habitus oluşturmaya katkıda bulunmakta ya da yol açmaktadır. Bu süreçlerin, çocuklara zarar vermeden gerçekleştirilebilmesini sağlayacak pedagojik birikimin işyerlerinde olduğunu düşünmek güçtür. Bu tür bir eksikliğin çocuklarda yol açacağı zarar genellikle yasa yapıcılarca da dikkate alınmamaktadır.

Son yıllarda mesleki ve teknik eğitime ilişkin getirilen düzenlemeler ve yasal hükümler, işyerleri açısından ortaya konan beklentilere yanıt bulmaya ve işyerlerinin beceri gereksinmesine odaklanırken gerek çocuk haklarının temel ilkelerine gerekse öğrencilerin eğitim haklarına özen göstermemiştir. Çocukluk özel bir dönemdir ve ülkelerin çocukluk dönemindeki tüm yurttaşlarına ya da sorumlulukları altındaki çocuklara, çocukların yararlarının önceliği ilkesine bağlı kalarak davranması beklenmektedir. Türkiye, imzaladığı uluslararası sözleşmeler ve diğer ulusal eğitim yasalarının ortaya koyduğu çocuk hakları bağlamında tüm çağ nüfusunun eğitim hakkına erişimini sağlamakla yükümlüdür. Öte yandan, çocukların gerek eğitimleri süresince gerekse eğitimleri sonrasında çocukların sömürüden, tacizden, kötü muameleden, ihmal ve istismardan, şiddetin her türünden korunması gerekir. Bunun gerçekleştirilmesi ise çocukların çocuklukları süresince katıldıkları eğitimlerin ve eğitim ortamlarının niteliğine bağlıdır. Eğitim düzenlemelerinin ulusal ve uluslararası sözleşmelere uygun bir çerçeve içinde düşünülmesi ve eğitim hakkına karşılık gelmeyen tüm eğitim ve çalışma düzenlemelerinin gözden geçirilerek ortadan kaldırılması temel hedeflerden biri olmalıdır.

Dipnotlar

1. Bu kanun 5 Haziran 1986 tarihinde ilk kabul edildiğinde “Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu” iken, adı 29/6/2001 tarih ve 4702 sayılı Kanununun 22’nci maddesi ile “Mesleki Eğitim Kanunu” olarak değiştirilmiştir.

Kaynakça

1. Postman N. “Çocukluğun Yokoluşu”. Çev. K. İnal. İmge, Ankara, 1995.
2. Akyüz E. “Ulusal ve Uluslararası Hukukta Çocuğun Haklarının ve Güvenliğinin Korunması. MEB Yayınları. Ankara, 2000.
3. Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi. BM Genel Kurulunda 20 Kasım 1989 tarihinde kabul edilmiş ve 2 Eylül 1990 tarihinde yürürlüğe girmiştir.
4. Cullen H. “The role of international law in the elimination of child labor.” The Procedural Aspects of International Law Monograph Series Volume 28. Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2007.
5. Nesi G, Nogler L and Pertile M (Editörler). “Child labour in a globalized world: a legal analysis of ILO action”. Ashgate Publishing Limited, Hampshire, 2008.
6. Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi. 20 Kasım 1959.
7. Çayır H. “Gündem Çocuk Derneği Anlatıyor: Neler Yapıyorduk? Neden Kapatıldık?” 21 Kasım 2016. <http://t24.com.tr/yazarlar/hande-cayir/gundem-cocuk-derneği-anlatıyor-neler-yapıyorduk-neden-kapatıldık,15957> (13.02.2017).
8. Hindman HD. (Editör). “The world of child labor : an historical and regional survey.” M.E. Sharpe Inc., New York. 2009.
9. Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu. 05.06. 1986 tarih ve 3308 sayılı Kanun. Resmi Gazete. 19 Haziran 1986.
10. Yıldırım K, Şahin L. “Osmanlı’dan Günümüze Mesleki Eğitimin Gelişimi” Çalışma ve Toplum 2015;44:77-112. Erişim: <http://www.calismatoplum.org/sayi44/yildirim.pdf> (13.02.2017).
11. Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. 2 Aralık 2016 tarih ve 6764 sayılı Kanun.
12. Schmidt JD. “Industrial Violence and the Legal Origins of Child Labor” Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
13. Avşar Z, Ögütoğulları E. “Çocuk İşçiliği ve Çocuk İşçiliği ile Mücadele Stratejileri” Sosyal Güvenlik Dergisi 2012;1:9-34.
14. Yükseköğretim Kanunu, Çıraklık ve Meslek Eğitimi Kanunu, İlköğretim ve Eğitim Kanunu Hakkında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. 29.6.2001 tarih ve 4702 sayılı Kanun.
15. İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. 30.03.2012 tarih ve 6287 sayılı Kanun.
16. Özdemir Y. “‘Kültür’ Derslerine Direniş: Bir Endüstri Meslek Lisesinde Kafa Kol Emeğine Dayalı İşbölümünün Yeniden Üretimi” Eğitim Bilim Toplum 2016;14(53):68-111.
17. Kayaalp D. “Çalışan Öğrencilerin Eğitim Profili. Ankara İskitler Endüstri ve Meslek Lisesi’nden Örnek Bir Çalışma” İçinde: F. Ercan ve Y. Akkaya. (Der). Kapitalizm ve Türkiye II, Ankara, Dipnot Yayınları, 2005.
18. Kayahan Karakul A. “Student Resistance Culture against School Values: An Ethnographic Research” Journal for Critical Education Policy Studies 2016;14(1):17-43.
19. Fame Concorium, “Decomposing and Recomposing Occupational Identities—A Survey of Theoretical Concepts” İçinde: A Brown, S Kırpal, F Rauner (Der). Identities at Work. Springer, Dordrecht, The Netherlands, 2007.
20. Eren Deniz E. “Kız Meslek Lisesi Öğrencilerinin Toplumsal Cinsiyet Rol ve Kimliklerinin İnşasına Yol Açan Süreçlerin Analizi: Ankara İli Mamak İlçesi Anadolu Meslek ve Kız Lisesi” A.Ü.Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2014.
21. Colley H, James D, Tedder M, Diment K. “Learning as Becoming in Vocational Education and Training: Class, Gender and the Role of Vocational Habitus” Journal of Vocational Education and Training 2003;55(4):471-498.
22. Aksoy HH. “Ulusal İstihdam Stratejisinin Politika Eksenlerinden Biri Olarak Eğitim İstihdam İlişkisi”. İçinde: A. Makal (Der). Ulusal İstihdam Stratejisi: Eleştirel Bir Bakış. Türk-İş ve AÜ.SBF Sosyal Politika Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara, 2012.
23. Aksoy HH. “Türkiye’de Mesleki ve Teknik Ortaöğretimin Eleştirel Bir Analizi” Mülkiye Dergisi 2013; 37(2):53-73.
24. <http://www.ntv.com.tr/egitim/is-kazalarinda-meslek-lisesi-mezunlari-onde,KwphaFDmVESk9n5KBuVHlg>, 8 Ağustos 2011. (13.02.2017).
25. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). İş Kazaları ve İşe Bağlı Sağlık Problemleri. Araştırma Sonuçları 2013. TÜİK, Ankara, 2014.
26. Aksoy HH. “Piyasa Memnuniyetinin Yeni Aracı: Kesintili, Dini, Mesleki ve Okul Dışında Eğitim” Eğitim Bilim Toplum 2012;10(40):9-24.
27. Güzelordu N. “Ucuz İşgücü- İstihdam Sarmalında Mesleki ve Teknik Eğitim” Devrimci Öğretmen Eğitim ve Bilim Emekçilerinin Sesi 2016;9:19-22.
28. Apple MW. “Eğitim ve İktidar” Çev. Ergin Bulut. Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2012. ●